

АНЧО КАЛОЯНОВ (Велико Търново)

СКАЛНИТЕ МАНАСТИРИ КРАЙ СРЕДНОВЕКОВНИЯ ГРАД ЧЕРВЕН — КНИЖОВНО СРЕДИЩЕ ПРЕЗ XIII—XIV в.

Скалните манастири по поречието на Русенски Лом са отдавна известни.¹ Изследвачите проявяват най-голям интерес към стенописите в скалните църкви край Иваново, затова и целият комплекс от поречието е познат по това име, което е сравнително ново като топоним. По-точно ще бъде, ако тази най-голяма у нас монашеска колония се свърже със средновековния град Червен, за който се знае, че е бил и митрополитско седалище, второ по значение след Преслав. Интензивните археологически разкопки на Червен в последните години го разкриват като голям средновековен град с десетхилядно население, с най-добре запазенния феодален замък по нашите земи, с обществени сгради и с дванадесет открити досега църкви, с надписи и графити върху камък, свидетелстващи за високата духовна култура на жителите му.²

Многобройните надписи-графити в скалните църкви, открити и публикувани от археолози и изкуствоведи, досега са останали без внимание от страна на изследвачите на старата българска литература, а несъмнено манастирите край Червен са били и книжовно средище, за което липсва пряко упоменаване в достигналите до нас извори. Някои от надписите са датирани и най-активният период на книжовното средище се отнася към втората половина на XIII и целия XIV в., пряко свързано с Търновската книжовна школа и с исихазма. Сведението в Българския апокрифен летопис за създаването на Червен през XI в., глаголическите букви в местността Грамовица край Иваново и надгробният надпис от времето на Борис-Михаил правят достоверно предположението, че това духовно и книжовно средище ще да е възникнало още през IX в., а съществуването му е продължило и след падането на Търновград чак до XVII в.

¹ К. Шкорпил. Опис на старините по течението на Русенски Лом. Кн. 1. С., 1914.

² Въпреки интензивните разкопки в средновековния Червен публикациите са крайно оскъдни и са предимно по частни въпроси. Предстои излизането на първи том от поредица, посветена на Червен. Авторът на настоящото научно съобщение е пребивавал в Червен като ръководител на студентска фолклорна експедиция и многократно е разговарял с археолозите, които разкопават крепостта.

Последни негови прояви са възникналият култ към свети Димитър Басарбовски и народните предания за поп Мартин. Близо до Червен има три скални манастира, наричани от местното население Голям Рай манастир, Малък Рай манастир и Кошута. Тази троада точно съответствува на представата за „Света гора Рай-манастир“ с три порти: за кум Иван, за млада бога и божа майка в няколко коледни песни, записани от старото местно население на тоя край. А това дава основание да се мисли, че около Червен в предхристиянско време е съществувал значителен езически култов център.

За важното място, което заемат скалните манастири край Червен в цялостния духовен живот на средновековна България, съдим и по надгробния надпис на цар Георги Тертер, който подобно на Борис-Михаил се е оттеглил в манастир в края на живота си, а също така и по наличието на ктиторския портрет на цар Иван-Александър в „Църквата“ край Иваново.

Пряко указание за съществуването на интензивен литературен живот са упоменаванията на граматници в графитите, публикувани от Асен Василиев.³ В т. нар. „Кръщалия“, където е и гробът на Георги Тертер, в три надписа се четат думата „граматик“. Асен Василиев четат един от тях: „Пнше Дамъ граматнк. Детко н друг Радослав“, а другите два надписа е дал в копие, което затруднява четенето. До надписа „Аз Доброта многогрѣшны пнсахъ“ отгоре е отбелязано „Пнса граматнкъ“. В третия надпис само четенето на думата „граматнкъ“ е сигурно. Твърде богат на сведения за присъствието на граматници в средновековната монашеска обител край град Червен е надписът в църквата в Господев дол, недалеч от Кръщалията: „Ѡ азъ Иво Граматнкъ пнса снѣ слова егда попы бе црь Гевургн н азъ дошѣлъ ѿ Романа н не нмъ какъва ти ти са премежда радн н побѣгнахъ въ Архангъль н бѣхъ въ велнцѣ желостн н беда...“ Надписът има продължение, което не ни интересува сега. В коментара си Асен Василиев посочва, че Иво Граматик е „побягнал от Романия (Византия) и дошъл в Иваново — „въ Архангела“, както сигурно се е наричал манастирът или общежитието. Че скалният манастир край Иваново е имал църква с патрон Архангел Михаил, потвърждава и продължението на култа към него и в близкото село Кошов, в което селският събор е на Архангеловден. Нека прибавим и факта, че в самото село Червен зимните карнавални игри се правят на Архангеловден и това навярно е отглас от военноадминистративен култ, свързан с воеводата-феодал на Червен през средновековието, когато Архангел Михаил е бил почитан като „първо-военачалник“.

Тъкмо тъй е наречен Архангел Михаил в приписката върху Висариония патерик от 1346 г. Тази приписка е една от най-поетичните и съдържателните, включена е в „Христоматия по старобългарска литература“ в раздела „Българската литература през XIII—XIV в.“, подготвен от П. Динев. Ще приведем онази част от приписката, която разкрива вътрешния духовен мир на книжовника Висарион и кореспондира с писаното от Иво Граматик: „... Тревата изсъхва и цветът ѝ отпада, а словото

³ А. Василиев. Ивановските стенописи. С., 1953, с. 9—15.

пребъдва в род и род. Не се ленете, отци и братя, но поменете и мене грешния и бедния и последния в иноците. Благословете, а не кълнете и името на Висарион, комуто смъртта е всегашно възпоминание, а богатство — греховете, и гробът — отечество. Тази книга, наречена Патерик, бе писана в лаврата на безплътния първоначалник Михаил при управата на архимандрита господин Никодим, при христоролюбивия и благородния цар Иван Александър, който владее българското и гръцкото царство, в годината 6854 (= 1345/6), индикт 14-и.“ В бележка П. Динеков пояснява, че „не е установено къде се е намирал манастирът „Св. Архангел Михаил“⁴.

Съществуват няколко косвени указания в полза на предположението, че Висарионовият патерик е писан в скалните манастири край Червен или най-малкото за известен период от време е бил притежание на някое братство.

Съпадат имената на манастира в приписката на Висарион — „в лаврата на безплътния първоначалник“ и в надписа на Иво Граматик — „в Архангела“. „Лавра“, обръщението „отци и братя“ в приписката и характерът на преписаната книга с четива из живота на монасите показват, че Патерикът е писан в голяма монашеска обител за нейните нужди. Лавра са наричани манастирите, в които монасите живеят отделно, а се събират на обща служба. Скалният манастир край Иваново има множество жилища с малки размери за по един отшелник и църкви със значителни размери и следователно е лавра.

В приписката на Висарион за разлика от други подобни приписки от същото време се споменава само името на цар Иван-Александър. Това подсказва, че „лаврата на безплътния първоначалник Михаил“ е близка до столицата или че в нея цар Иван-Александър се радва на особена почит. Изследвачите смятат, че ктиторският портрет в църквата край Иваново е на цар Иван Александър.

Според изследванията Скитският патерик, към който принадлежи и преписаният от Висарион, в XV в. се преписва само в Румъния. А манастирите край Червен са най-близката отправна точка по пътя на ръкописите от България към Влашко и Молдова.⁵

В надпис от Кръщалнята се споменава името Висарион. Този надпис също е публикуван от Асен Василиев в копие и затова е убягнал досега от вниманието на изследвачите. В същност надписите са два, но с едно и също съдържание, което улеснява четенето: „† Рече авва Висарионъ подобает мнѣхъ быти яко серафимъ и херувимъ весь ѿкомъ.“ Това

⁴ Христоматия по стара българска литература. С., 1978, с. 321.

⁵ С. Николова. Патеричните разкази в българската средновековна литература. С., 1980. На с. 32 авторката отбелязва: „През 1346 г. е направен преписът, който се намира в ръкопис № 264/62 (л. 1—2246) от сбирката на манастира, намиращ се на о-в Крк, Северна Далмация (Югославия).“ На с. 60: „Възможно е дори между преписвачите на славяно-румънските ръкописи, съдържащи патерични разкази, да са били и някои от емигриралите български книжовници. Към такова предположение насочва обстоятелството, че патерични разкази се намират още в ръкописи от началото на XV в. — голямо извлечение от Скитския патерик се открива в ръкопис № 160 от сбирката на Румънската академия на науките в Букурещ. . . Отглас от популярността на Скитския патерик у нас през XIV в. представляват два славяно-румънски ръкописа от XV в. — ръкописи № 174 и 161 от библиотеката на Румънската академия на науките в Букурещ, в които е поместена негова съкратена редакция.“

е откъс от патеричен разказ с поучителен характер и написан два пъти е нещо като девиз на обитавалия Кръщалната монах-книжовник. Доколкото в издирените досега надписи-графити липсва друг такъв девиз, изведен от патеричен разказ или поучение, изборът на името на поучителя-авва не ще да е случаен, а да е свързан с присъствието на монаха-книжовник Висарион. Сред другите преписвачи на патерици според Светлина Николова Висарион притежава „голяма литературна култура, умение да се изрази целенасочено и ясно в словесна форма основната мисъл, свършено владение техниката на подобна литературна работа“⁶.

В Кръщалната има още един надпис, който също е даден в копие, но четенето му е сигурно: „Азъ Русанъ писахъ Макавен.“ Той показва, че освен предполагаемия препис на Патерика, тук са преписвани и други книги, като упоменатата книга Макавеи от Библията. Ето как Асен Василиев описва и самата Кръщалня: „Това е малка стаичка-ложа, с добре изрязано правоъгълно прозорче (50×52 см), от което се открива широк кръгозор към речната долина. Тази ложка, под прозорчето на която е издялано от самата скала и столче за сядане, по всичко изглежда, че е служила за просветната работа на книжовници и граматници.“⁷ До тази стаичка на книжовника се намира по-широко помещение с два скални гроба. Смята се, че единият гроб е на Георги Тертер (1280—1292) и предхожда времето на преписването на Патерика. Думите на Висарион в приписката „благословете, а не кълнете и името на Висарион, комуто смъртта е всегдашно възпоминание, а богатство — греховете, и гробът — отечество“ принадлежат към обичайните изрази в послесловите на книжовници-монаси, но писани в Кръщалната, те имат за основа една конкретна обстановка. Пред очите му е била широката панорама над речната долина, зад него — двата гроба, които напомнят за смъртта. Това естествено поражда вопъла на смъртния човек, открил неповторимостта на своето битие: „Понеже всички трябва да умрем като смъртни човеци и да останат всички хубости на този свят!“ И зад обичайните думи „последния от иноците“ проличават чертите на една богата с духовните си стремежи личност. Успоредно между съдържанието на приписката и надписите-графити има и в темата за „грешния инок“: „Неофнтъ многогрѣшны“, „Азъ Добро-та многогрѣшны“, „Сине вождь опрости Неофнта от грѣха“. Към тях ще прибавим и надписи от пещерата в Господев дол: „Прости воже Неофнта грѣшнаго“, „Азъ Авесн писахъ грѣшникъ“ и „Сава грѣшникъ“.

По-нататъшните проучвания върху надписите-графити в скалните манастири край средновековния град Червен и върху патеричните разкази и поучения в старата българска литература ще подкрепят или отхвърлят направеното предположение, че Висарионовият патерик е писан „в Архангела“ до Иваново, но несъмнено е, че тази най-голяма монашеска колония по нашите земи е била средище на активен книжовен живот, чийто принос тепърва ще се изяснява.

⁶ С. Николова. Цит. съч., с. 62.

⁷ А. Василиев. Цит. съч., с. 10.